

Междометие. Междометиенің пүдізі паза тузалары хоостыра пөліктері

Пу эмоциялығ сөстер, кізінің пасха-пасха көңнін — хайхасты, өріністі, таңнасты, хығырығларны таныхтапчалар¹.

Орыс тілінің учебниктерінде мындағ оңнағ пирілче: «*Междометиелер* — ол хубулбинчатхан сөстер, олар кізінің көңнін искірерге киректелчелер, грамматика саринаң пасха сөстернең палғалыспинчалар»². Д.Ф.Патачакова үгретчілер тимнечең училищее чарыдылған учебнигінде піди таныхтапча: «Пасха-пасха көңнілерні, табысха көөгістерні, хығырығларны көзітклирге кирексілчеткен чоох чардығы *междометие* тіп адалча.

А-а-а! Хабо, э, изен! Э, чистек хайдағ көңтір, іцең! Междометие кізінің пасха-пасха көңнін көзідедір. Хайдағ көңні полчатханын чоохтағдаң піліп аларға чарир. Көзідімге: *йо* — междометие өріністі, ағырсынысты, хорығысты көзідедір»³.

Іди междометиелер, табыстарға көөкчеткен сөстернең тиңнестірзе, кізінің аймах-пасха эмоцияларын, көңнін, күстеглерні таныхтапчалар. Чоохтағда междометиелер пасха сөстернең палғалыспинчалар, чоохтағның членнері полбинчалар. Че пасха чоох чардығының орнына киректелчетселер, чоохтағның члені полчалар: *Тудыс аразында «йо-йо» ла истілген* (И. Топ.) (Ниме истілген? — «*йо-йо*»); *Ол ай-уйны истерге оой полбаан* (Г. Каз.) (Нимені истерге?— «*ай-уйны*»).

Междометиелер аймах-пасха үннең адалчалар, пірееде гласнай алай согласнай тапсағлар сөөде тартылып адалчалар, пірееде кинетін, табырах, хысха тапсағ адалча. Оларның тузалары палғалыстығ чоохта ла пілдістіг полар. Көзідімге: «*а!*» - хайдағ үннең хысхырғаны хоостыра хысхырығны, хомайлаанын, тарынысты, өкпеленісті, тыстанмаанын, тудын полбаанын, ан.п. искірче.

Чоохтағда междометиелер көбізін запятойнаң чарылчалар. Сынап

1 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). - Л., 1987. - С.127.

2 Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Ч.2. - М., 1987. - С.248.

3 Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. Педагогической училищее учебник. - Абакан, 1962. - С. - 230.

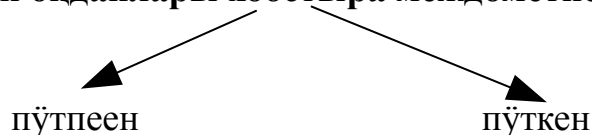
междометиелер көдіре үннең адалчатсалар, оларның соонда хысхырымның танығ турғызылча: *Че-е, хызычаам, хомзындырба мині. Сыйыхты хыйа иттинчелер. (В. Шул.) О-о-о!* — *өрін парып, хысхыра түскен ууказы. (И. Топ.)*

Пірее междометиелер сөстер хаталғанынаң пүтчелер. Андағ хадыл междометиелер дефис (-) пастыра пазылчалар: *ой-ой, йо-йо, а-а-а.*

Идер тоғыс: Мультфильмнің кічичек үзігін көріп, междометиелерні табарға кирек.

Пүткен ондайлары хоостыра междометиелер ікі пөлікке чарылчалар: пүтпеен паза пүткен.

Пүткен ондайлары хоостыра междометиелер

«Пүтпеен междометиелер постарының пүдізінең пос алынча чоох чардыхтарынаң палғалыстығ ниместер. Олар чардыхтарға чарылбинчалар, оларның грамматика саринаң тузазы чоғыл. Олар кізінің аймах-пасха көңнін таныхтапчалар»⁴. Пу междометиелер пір гласнай тапсағларнаң (көзідімге, *а, э, о* паза аннаң пасха) хоза ікі алай аннаң даа көп тапсағлар пірігізінең (көзідімге, *ай, ой, эй, но, тыр* паза ан.п.) пүтчелер.

Пүткен междометиелер пос алынча чоох чардыхтарынаң палғалыстығлар, че олар ниме-нооны адачаң функцияларын чідір салғаннар. Олар аймах-пасха піліністерні, пірее ниме идер көңнін чарыдарын таныхтапчалар. Оларның санына ідөк лексической тузаларын чідір салған пик фразеологической палғалыстар кірчелер. Көзідімге: *Йо, татай-араа!*

Хакас тілінде междометиелернің тузалары хоостыра мындағ пөліктерін таныхтирға чарир:

⁴ Грамматика русского языка. Т.1. - М., 1953. - С.675.

Междометиенің тузалары хоостыра пөліктері

кізінің көңні

хырызыныс

кізінің көңнін көдірері (көөктірері),
хығыртығ, күстег

1) Хырызыныс тузалығ междометиелер:

хосханах паза **көдек** — сағыбаан таңнас көңнін чарытханы: Хосханах!
*Мин чаада полгам ма? Сурыңар Ироолдаң (ВШ, СС); - Хосханах! Ноо айназы
побыбысты пу хааманың? (НД, БА);*

2) **кізінің көңнін көдірерін, хығыртығны, күстегні таныхтапчатхан междометиелер:**

ш-ш-ш!//тсс! - тапсабин тудынарға, сым поларға хығырығ: - Тысссс!
Пісті піреезі тыңнапча полар хынза (НД, БА);

че — күстегні искіргені: Че, че! *Сур пар. Тиспезе... - көөлче хатхырча
Сеерге (НД, БА);*

адыр! - хығырығны таныхтапча: Адыр, үдес паризам, чоохтим, - чарат
салған ол (СЧ);

иик! // хыйт! - чөпсініп, көңнін көдірерге хысхырғанын, чаратханын,
махтаанын таныхтапчатхан хысхырығ. Марығласчатхан кізілерні, хайчыны,
нымахчыны паза ан.п. махтааны, аның көңнін көдіргені (аны көөктіргені): Сап,
сап, оол! Сап... ө-өк! И-иш! Ай ир! Хы-ыйт! (ИК, ЧХ);

Пуох пөлікке **сөстер-междометиелер** кірчелер, хайзылары күстегні,
малларны сүрчеткенін, маңзытты таныхтапчалар:

ноо! - атты чөргізер хысхырығ: - Но-о, хула ат, - показын тибіреткен
оолах (АХ, А);

хыйт!//хуух! - атты чүгүртчен хысхырығ: - Хыйт, тіп поэты көрген
Сабис сарығ тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістенізе түскен сарығ тайның (НД,
БА);

тпру!//тыр! - атты тохтадар хысхырығ: - Тыыrrr! - *истілген тасхартын*

Сағдайның ат тохтатчатхан табызы (НД, БІА);

күчүк-күчүк — адайны хығырчатхан хысхырығ;

сыйт! (диал. **сейт, суйт**) — адайны хыйа сүрчеткен хысхырығ: **Сыйт, Ах тос, сыйт!** Мына! - мунзуриин көзіткен апсах амырапчатхан адайга (ИК, ЧХ);

- **Сеейт, сеейт...** ууйс, ууйс, Пілек, - хысхырча хара күрең чүстіг ипчі (НД, БІА);

уйс! - адайны пірее нимее абыландырчатхан хысхырығ: - **Уйс, у-у-йс, Халтарах!** - сөө тарт турған Домна... (НД, БІА);

кыс-кыс — хоосханы хығырчатхан хысхырығ;

пырыс - хоосханы хыйа сүрчеткен хысхырығ;

мех-мех — пызоны, інекті хығырчатхан хысхырығ;

сіле! - інекті хыйа сүрчеткен хысхырығ;

чок-чок — сосханы алай сосха палазын хығырчатхан хысхырығ;

түют-түют! - таңахтарны азырирға хығырчатхан хысхырығ;

кыш-кыш - таңахтарны хыйа сүрчеткен хысхырығ;

уш!//айт!//уйт! - малларны хыйа сүрчеткен хысхырығ: - **Уй, ай, айт, уйс!**
- хысхырып, пос түс парған азахтарына сүрніге, Домна іскер іділ сыххан, свечілерзер орта (НД, БІА).

Іди междометиелер, табыстарға көөкчеткен сөстернең тиңнестірзе, кізінің аймах-пасха көңнін, күстеглерні таныхтапчалар.

Идер тоғыстар

1. Ынні орта турғызып, хығырыңар. Танығларның турғызылчатханын чарыдыңар.

1. — Че, Гриша, гармошка ойнап пир, плесет сал пирим, — азахтары чахсы испезе дее, иб ээзі илееде сегірген. (Д. Чан.) 2. Че-е, өркені аны, ол тамах үретче. (Д. Чан.) 3. Эк, хайдағ сидіктір чуртирға! (М. Тур.) 4. Че, палам, мин дее сат полбинчам, син ниме идіп аларзың. (В. Коб.) 5. Йо, халах, хайди сағба-суғба чох килібістің, палам. (Н. Тин.) 6. Пазох: «Ура-а!» — табыс истілче, алнынзарох чүгүрчебіс. (Д. Чан.) 7. Пок, хомай хабар алтырзар, чаа

андағ хорғыстығ нима нооза. (И. Топ.) 8. Эж, хайдағ ачырғастығ! (А. Сул.)

2. Ённи орта турғызып, чоохтағларны хығырыңар. Танығларның турғызылчатханын чарыдыңар.

1. Э-э, мин тыт тӱзінде, чолға чобал парып, узубыстыр ноом. (Д. Чан.) 2. О-о, ӱӱркі чайаан, сынап син, арса, пар полып, ағылдың мағаа мындағ ӱрiнiстi. (А. Хал.) 3. Ёо, чӱремей, хайдағ чылығ сӱстер! (В. Шул.) 4. Э-эж, харындастар, хазых-тiрiг чӱрглепчезер ни анда... (Н. Тин.) 5. Худайымай, палам, хачан парарға кирек?

Тузаланған итература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тiлi. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): ӱгрeдiг пособиeзi/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетiнiң издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тiлi. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тiлi паза литература) специальностьча ӱгрeнчeткeн студенттерге ӱгрeдiг пособиe / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетiнiң издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тiлiнiң практикумы. 050302 — Хакас тiлi паза литература специальностьча ӱгрeнчeткeн студенттерге ӱгрeдiг пособиe / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетiнiң изд-возы, 2009. - 149 с.